

Ткач Л. О., професор кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, доктор філологічних наук, професор

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ПРАВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЯК ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Для дослідження історії української мови, її розвитку як засобу суспільної комунікації та збереження й відтворення національної культури важливе значення мають як писемні джерела, так і живе мовлення в його різноманітних діалектно-територіальних виявах. Зіставлення мовних фактів, зафіксованих у писемних пам'ятках, з тими, що відображені в текстах української літератури нового періоду та в сучасних діалектах української мови, становить необхідну умову для пізнання історії української мови як неперервного, спадкоємного передання мовно-культурних надбань від попередніх до наступних поколінь носіїв української мови.

У корпусі пам'яток, збережених з XIV–XVIII ст., значну частину становлять історичні документи: грамоти, привілеї, міські (городські) книги, актові книги сотенних канцелярій і ратуш, гетьманські універсали, метрики тощо. Усі вони є водночас і пам'ятками української мови та культурно-правових відносин пізньофеодальної та ранньомодерної доби (див. [7; 8; 25]).

Від початку 1960-х і на початок 1990-х рр. в академічній серії «Пам'ятки української мови» та в інших виданнях були опубліковані тексти, зміст яких безпосередньо пов'язаний з практикою судочинства, набуття та реалізації прав різних верств тогочасного суспільства, міських громад, ремісничих та торговельних корпорацій, окремих осіб. У числі таких видань: «Документи Богдана Хмельницького» [11], «Соціальна боротьба в місті Львові в XVI–XVIII ст.» [26], «Українські грамоти XV ст.» [28], «Грамоти XIV ст.» [6]; «Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.: Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України» [10]; «Історія Львова в документах і матеріалах» [14] 2Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.» [17]; «Книга Київського підкоморського суду» (1584–1644) [15]. Варто згадати і про факт публікації в Москві першого російськомовного перекладу визначної пам'ятки права середньовічної Європи – «Саксонського зеркала» (лат. *Speculum*

Saxonum, нім. *Sachsenspiegel*) [23]. Відповідальним редактором цього видання був академік Академії наук УРСР В.М. Корецький, а в складних випадках перекладу надавала консультації доцент Київського державного університету В.М. Лещинська. Українська гуманітаристика мала міцні традиції у вивченні пам'яток права.

За роки державної незалежності України опубліковано чимало нових документів, як-от: «Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.» [9]; «Волинські грамоти XVI ст.» [5]; «Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657» [29]; «Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.)» [22]; «Універсали Івана Мазепи 1687–1709. Кн. 1. 2002» [30]; «Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 р.» [16]; «Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік – 1635 рік» [2]; «Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст.» [20]; «Економічні привілеї міста Львова (XV–XVIII ст.): привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій» [13]; «Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років» [12]; «Луцька замкова книга 1560–1561 pp.» [18]; «Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст.» [4]; «Привілеї Києва кінця XV – середини XVII століття» [21]; «Акти Вишнівської міської книги XVII ст.» [1] та ін.

Особливою цінністю з-поміж названих видань вирізняється «Луцька замкова книга 1560–1561 pp.», що її вважають найдавнішою із відомих цілісних «рукописних кириличних пам'яток офіційного судочинства українських земель у складі Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського. На мові пам'ятки іще мало позначився вплив латиномовного формуляра, майже відсутні макаронізми й латинізми, які пізніше привнесли в канцелярське справочинство «сухий» стиль і лаконізм висловлювань» [18, с. 7].

Мова українських правочинних документів, актових книг ранньомодерної доби, природно, відрізняється від сучасної української мови (як це властиво для всіх європейських мов зі старописемною традицією). До того ж, значна частина документів написана латинською, польською мовами. Та крізь складні книжні синтаксичні конструкції, латинськомовні юридичні кліше, польськомовні сталі звороти виразно впізнаваною є українська мовна основа (у фонетиці, граматиці, народній фразеології, лексичному складі).

У період XVI – XVII ст. саме поняття права охоплювало різні сфери суспільних відносин, унаслідок чого й слово **право** мало розвинуті синтагматичні зв'язки, напр.: **право арендовное** (щодо орендування землеволодінь); ~ **волынское** (Другий Литовський статут); ~ **даровизное**; ~ **дедизное, дедичное** (щодо спадкового землеволодіння); ~ **доживотное** (щодо пожиттєвого землеволодіння); **закупное** (щодо купівлі маєтків); ~ **кадуковое** (виморочне право); **купное** (торгове); **майдоборское** (магдебурзьке); ~ **посполитое** (сукупність загальнообов'язкових норм, установлених або санкціонованих державою); ~ **прирожное** (спадкове); ~ **продажное** (щодо продажу землеволодінь); **доходити права** (домагатися суду) та ін. Різні рівні мала й судова система: **асесорський суд** (королівський суд за участю асесорів королівської канцелярії); **гайний кримінальний суд** (міський, або магдебурзький, кримінальний суд, скликуваний для розгляду невідкладних кримінальних справ); **гродський суд** (суд старости, його заступника або напівть спеціального судді у старостві); **комісарський суд** (суд, призначений королем); **каптуровий суд** (карний суд під час безкоролів'я); **копний суд** (суд сільської громади, діяв за звичаєвим копним правом).

Завдяки спеціальним дослідженням українських лінгвістів та істориків розкрито зв'язки старочеського та українського права (і звичаєвого, і статутного). Свідченням цих зв'язків є збереження в українській мові давніх запозичень із чеської мови (див. про це у працях: [7; 31; 32]).

Глосарії, вміщені у довідковому апараті всіх згаданих вище видань, містять юридичні терміни (латинізми, богемізми, полонізми, германізми), що відтворювалися в українській мові й упродовж наступних століть, напр.: **артикул** (стаття закону); **баниця** (судовий вирок про вигнання за межі держави); **банита** (особа, щодо якої застосовано баніцію, вигнанець); **ганити** (оскражити судовий вирок); **декрет** (судове рішення, судова постанова чи ухвала); **деспект** (зневага) і **респект** (повага); **децизья** (рішення); екзація (стягнення податків); **екзекуція** (виконання вироку); **компроміс** (полюбовне рішення); **зыскати** (виграти справу в суді); **консенс** (угода, згода); **консенс королевский** (документально оформлена згода короля); **контент** (аргумент); **мамбрама** (бланк для запису в ньому зацікавленою особою тексту документа, виданий гродським або земським писарем, скріплений його власноручним підписом і печаткою гродської або земської

канцелярії); **модерованыи** (виведений, зафіксований); **розпатрити** (розглянути судову справу), **розпарте** (розгляд судової справи); **росправа** (судовий розгляд), **росправа очевиста** (судовий розгляд з особистою участю сторін); **шацовати** (виводити вартість, оцінювати), **скуток** (успіх, наслідок, результат), **шацунок, ошацованє** (оцінка вартості, оцінювання), **шкрутиніум** (досудові розшукові дії) та ін. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. ці та інші слова і звороти, пов'язані зі сферою правових відносин, вживалися у текстах офіційно-ділового стилю, зокрема, у «Віснику законів державних» для Галичини й Буковини; у мовленні нащадків шляхетсько-козацької та духовної верств – українських письменників і громадсько-культурних діячів цього ж періоду – уже не тільки в первинному, а й у вторинних значеннях (див. про це докладніше: [19; 27]).

Частина слів, що позначали поняття правничої сфери, збереглися в усіх діалектах української мови, проте щільніше – в діалектах південно-західного наріччя. Прикладом таких слів є похідні від дієслова **варувати**, запозиченого з давньоверхньонімецької мови ((*bi*)*warōn* «зберігати, берегти») й відомого також іншим слов'янським мовам. У староукраїнській мові це дієслово виступало в кількох значеннях: 1) обумовлювати, домовлятися, випрошувати собі що-небудь; 2) гарантувати, забезпечувати; 3) утверджувати, установлювати; 4) пильнувати, вважати, остерігатися; 5) застерігати; 6) зберігати [24, с. 179–180]. Співвідносний іменник **варунок** мав такі значення: 1) умова, домовленість; 2) умова, застереження, вимога; 3) підстава, засада; 4) заходи, зусилля; 5) недорослі рибини, які, згідно з умовою, при вилові необхідно залишати на розплід [24, с. 182–183]. Найбільш активні значення відтворювалися й у похідних словах та сталих зворотах.

В універсалах І. Мазепи дієслова **варувати**, **обварувати**, іменник **варунок** виступають важливим композиційним елементом тексту, входячи до складу сталих формул, напр.: «тилко **варуємь** тое, аби козаки при своїхъ волностахъ захованни» [30, с. 73]; **стале варуємь** [30, с. 89]; «**варуємь** теди и **пилне** владзею нашею гетманскою **приказуємь**» (с. 95); «далисмо сей нашъ потвержалний и оборонъний унѣверсалъ, черезъ которий **пилно варуємь и сурово приказуємь**» [30, с. 109] та ін.; «позволяемъ ему помененному п. Андрѣю Федоровичу на томъ преречономъ займищѣ греблю висипати, **тилко з таким варунком, жеби** иншимъ греблямъ и грунтамъ

людським на той рѣчѣ от того его занятя не было якої шкоды» [30, с. 308] тощо. За лексикографічними свідченнями, в українському діалектному мовленні ще й у ХХ ст. вживалися слова цього гнізда: [варуватися] «стерегтись, соромитися»; [варівкий], [варівний] «нерішучий, небезпечний»; [варівко] «небезпечно, незручно»; *варівний* «небезпечний»; *варко* «небезпечно».

Для історичної лексикології велику цінність становлять такі групи слів, що відійшли до пасивного фонду – лексичні та семантичні архаїзми. Документальним свідченням їх уживання в давні періоди розвитку української мови є саме грамоти, актові книги та інші юридичні документи. До таких груп слів належать передусім: 1) давні назви мір, напр.: **колода** – міра сипких тіл (напр., маку, вівса), що дорівнювала 8 півміркам або 16 мацам; об'єм міг залежати від місцевості; **львівська колода** дорівнювала 532 польським фунтам або 8 півміркам; **копа** – литовська лічильна одиниця, дорівнювала 60 грошам; стіжок із 60 снопів хліб; грошово-лічильна одиниця, яка дорівнювала 60 литовських або 75 польських грошей; **корець** – міра об'єму сипких та рідких тіл, яка містила 20-32 гарнців (80 – 128 л); **лікоть (львівський)** – міра довжини міра довжини тканин виробів, що дорівнювала 68,77 см; 73,2 см; **ручка** – міра ваги меду, сиру; **постав** – міра довжини тканин, що дорівнювала 32 ліктям; **поставець** – сувій тканини; довжина різних тканин у поставі коливалася в залежності від особливостей їх виробництва від 20 до 80 ліктів; 2) назви податків, митних зборів, судових сплат: **бобровщина** – податок господарю за право полювання на бобрів; **верховщина** – митний збір за право торгівлі городиною; міський податок з городів; **восковниче** – митний збір за право продажу воску; **дуда (дудок)** – гріш; плата орендарям за хрещення дітей; **дуди** – збір, плата за весілля; **капщизна** – податок за право продажу напоїв, що йшов на ремонт замку; митний збір за право продавати алкогольні напої; **кликовщина** – грошовий податок з міщан на утримання нічної сторожі у місті або замку; **куница** – різновид данин, що сплачувалися підданими землеволодільцям первісно хутром, згодом грошима); **куница поемная** – весільна данина; **куница мирная** – судова данина; **куничное** – данина на користь державної скарбниці за право користуватися мисливськими, промисловими чи орними угіддями на території державного домену; **ординщина** – повинність замкових слуг супроводжувати послів і гінців до Орди; **пам'ятне** – оплата за

запис акту в судові книги; судова оплата, здійснювана стороною, яка виграла справу; **повіщина** – митний збір за право продажу прісного меду; **поволовщина** – податок на волів; **подимщина** – податок від селянського господарства (диму) на замок; **поємщици** – податок за дозвіл одружитися; **покоморщина** – податок з комор; **помірне** – мито від товарів, що продавалися з воза; **серебщица** – загальнодержавний податок у Великому князівстві Литовському на військові потреби; **скопне** – митний збір за право продажу хутра; **сольниче** – митний збір за право продажу солі; **сторожовщина** – повинність міщан нести сторожову службу за межами замку; **чопове** – податок від виготовлення і продажу алкогольних напоїв; **штихове** – податок, який сплачували приїжджі шевці місцевому шевському цеху для надання права торгівлі своїми виробами під час ярмарків.

Комплексне зіставне дослідження лексичного фонду староукраїнської мови за документами, що в них зафіксовані норми звичаєвого та статутного права й судочинства, з лексикою сучасної української мови, сприятиме докладнішому вивченню історії й інших тематичних груп слів – топонімів, антропонімів, назв предметів побуту, абстрактних понять та ін. – в етнокультурному та лінгвогеографічному аспектах.

Список використаних джерел

1. Акти Вишнівської міської книги XVII ст. / Підготувала до видання І.Б. Царалунга; відп. ред. В.М. Мойсієнко. / НАН України, Ін-т української мови; Житомирський державний університет ім. І. Франка; Хмельницький національний університет. – Житомир, 2015. – 172 с. («Пам'ятки української мови»).

2. Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік – 1635 рік / Упорядн. В.М. Мойсієнко; Відп. ред. В.В. Німчук. / НАН України, Ін-т української мови; Житомирський держ. ун-т ім. І. Франка. – Житомир, 2004. – 253 с. («Пам'ятки української мови»).

3. Білоус Н. Тестаменти волинських міщан XVII ст.: Джерелознавчий аналіз // Студії і матеріали з історії Волині, 2012. – С. 291–303.

4. Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. – К.: Видавничий дім «Простір», 2011. – 200 с.

5. Волинські грамоти XVI ст. / Упоряд. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко; Відп. ред. В. В. Німчук; НАН України, Ін-т укр. мови; Ін-т укр. археографії. – К. : Наук. думка, 1995. – 247 с. («Пам'ятки української мови»).

6. Грамоти XIV ст. / Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-показчики М. М. Пешак. – К. : Наук. думка, 1974. – 255 с. («Пам'ятки української мови»).

7. Гумецька Л. Л. З історичної лексикології української мови // Мовознавство. – 1981. – № 1. – С. 38–45.

8. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. – К. : Акад. наук УРСР, 1958. – 298 с.

9. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: 3б. документів / Упорядник, автор передмови та коментарів В. Й. Горобець. – К., 1993. – 392 с. («Пам'ятки політично-правової культури України»).

10. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст.: Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України / Підгот. до вид. В. А. Передрієнко. – К., 1976. – 416 с. («Пам'ятки української мови»).

11. Документи Богдана Хмельницького / Упорядк. І. П. Крип'якевича та І. Л. Бутича. – К., 1961. – 740 с.

12. Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Наукове Товариство імені Шевченка. / Упорядники М. Крикун, О. Піддубняк; Вступ М. Крикуна. – Львів, 2008. – 1220 с.

13. Економічні привілеї міста Львова (XV–XVIII ст.) : привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / Упорядник М. Капраль; наук. ред. Я. Дашкевич, Р. Шуст. – Львів, 2007. – Львів : МГКО «Документальна скарбниця Львова»; Львівський національний університет ім. І. Франка; Львівське відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2007. – LI с. + 816 с.

14. Історія Львова в документах і матеріалах: Збір. документів і матеріалів / Академія наук УРСР; Ін-т сукупільних наук; Центр. держ. історичний архів УРСР у м. Львові; Держ. архів Львівської обл. / Упоряд.: У. Я. Єдлінська, Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчинський. – К. : Наук. думка, 1986. – 424 с.

15. Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / АН України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні та ін.; Відп. ред.

В.В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1991. – 344 с. («Пам'ятки української мови»).

16. Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 р. / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України; Наук. Тов-ство ім. Шевченка в Америці; Наук. Тов-ство ім. Шевченка в Україні. / Підготував В. Кравченко – К., 2005. – 600 с. (Серія «Архівна джерела», т. 7).

17. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: Збірник актових документів / Відп. ред. І. П. Чепіга. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1986. – 223 с.

18. Луцька замкова книга 1560 1561 рр. / Підготували до видання В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук. / НАН України; Ін-т української мови; Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Житомирський державний університет ім. І. Франка; Центральний держ. історичний архів України у м. Києві. – Луцьк, 2013. – 736 с.

19. Марко І. Традиції староукраїнської мови в термінології офіційно-ділових текстів західноукраїнського варіанта літературної мови кінця XIX – початку XX ст. // Функціональна лінгвістика : сб. науч. работ / Крымский республ. ин-т последипломного педагог. образования; науч. ред. А.Н. Рудяков. – Симферополь. – 2011. – № 2. – Т. 2. – С. 18–22.

20. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / Українське історичне товариство; Ін-т археографії ім. М.С. Грушевського НАН України. / Упорядн. В. Атаманенко; Редактор Л. Винар. – Острог, 2004. – 384 с. (Серія «Історичні джерела», Т. 1).

21. Привілеї Києва кінця XV – середини XVII століття: Дослідження. Тексти / Упорядн. Н. Білоус; відп. ред. Г.В. Боряк / Ін-т історії України НАНУ та ін. – К: Видавничий дім «ПРОСТІР», 2013. – 296 с.+8 іл.

22. Привілеї національних громад міста Львова (XIV – XVIII ст.) / Упорядник Мирон Капраль; наук. ред. Ярослав Дашкевич, Роман Шуст. – Львів: МГКО «Документальна скарбниця Львова»; Львівський нац. ун-тет ім. І. Франка; Львівське відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2000. – 576 с.

23. Саксонское зеркало: Памятник, комментарии, исследования. / Отв. ред. академик АН УССР В.М. Корецкий. / Академия наук СССР, Ин-т государства и права. М.: Наука, 1985. – 272 с.

24. Словник української мови XVI–першої половини XVII ст. У 28 випусках. – Вип. 3: Б – В. – Львів, 1996. – 252 с.

25. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / Ред. кол.: Д. Г. Гринчишин, Л.Л. Гумецька (голова), І.М. Керницький. Т. 1. – К.: Наук. думка, 1977. – 632 с.; Т. 2. – К.: Наук. думка, 1978. – 592 с.

26. Соціальна боротьба в місті Львові в XVI – XVIII ст.: Збірник документів / Під ред. Я.П. Кіся. – Вид-во Львівського ун-ту, 1961. – 444 с.

27. Ткач Л. Традиційно-історичний ґрунт становлення засобів офіційно-ділового стилю в західному варіанті української літературної мови кінця XIX–початку XX століття / Л. Ткач, І. Марко // Українська історична та діалектна лексика : зб. наук. праць / ред. Г.В. Войтів, О.В. Кровицька. – Львів : Ін-т українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 2003. – Вип. 4.

28. Українські грамоти XV ст. / Підготовка тексту, вст. ст. і коментарі В.М. Русанівського. – К.: Наук. думка, 1965. – 163 с. («Пам'ятки укр. мови»).

29. Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657 / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. – 416 с. [Матеріали до українського дипломатарію. Серія І. Універсали укр. гетьманів].

30. Універсали Івана Мазепи 1687 – 1709. Кн. 1 / Упоряд. І. Бутича. – Київ–Львів : НТШ, 2002. – 780 с. («Пам'ятки історії України»).

31. Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV–XVI ст. / А. Яковлів. – Прага, 1929. – 83 с.

32. Яковлів А. Про копні суди на Україні / А. Яковлів. – Прага, 1930.